

‘देवयानी’ खण्डकाव्यमा अङ्गीरसको निरूपण

चक्रप्रसाद अधिकारी (विद्यावारिधि अनुसन्धानरत)

सहा.प्राध्यापक : नेपाली विभाग

त्रिवि, वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस, टीकापुर, कैलाली, नेपाल

Email : adhikaricp2@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44841>

सारसङ्क्षेप

‘देवयानी’ खण्डकाव्यमा अङ्गीरसको निरूपण लेखमा सर्वप्रथम कवि र काव्यको सामान्य परिचय दिइएको छ । विषयवस्तु प्रस्ट्याउन अलग अलग शीर्षक राखी विषय परिचयमा विषयवस्तु खुलाउन ‘देवयानी’ खण्डकाव्यको कथावस्तुलाई सामान्य चिनारीमा रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अङ्गीरसको सामान्य परिचय दिई त्यसका उपकरणको चर्चा गर्दै आलम्बन, उद्दीपन विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावको सटिक चर्चा गरिएको छ । प्राज्ञिक समस्याका रूपमा ‘देवयानी’ खण्डकाव्यमा कुन अङ्गीरसको प्रयोग गरिएको छ भन्ने समस्या राखी ‘देवयानी’ खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरसको निरूपण गर्ने उद्देश्य किटान गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पूर्वीय वाङ्मयको रससिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ । यसअघि भए गरेका पूर्वकार्यको सामान्य चर्चा गरी विश्लेषणतर्फ अघि बढिएको छ । ‘देवयानी’ खण्डकाव्यको परिचय, रचनागर्भ लगायतका विश्लेषणीय पक्षलाई अँगाल्दै उक्त काव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरस र अङ्गीरसको विश्लेषण गरिएको छ र ‘देवयानी’ खण्डकाव्य शृङ्गार अङ्गीरस तथा अन्य अङ्गीरसको प्रयोग भएको रसयुक्त काव्य हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

रस, भाव, उद्दीपन, आलम्बन, निष्पत्ति

विषयपरिचय

‘देवयानी’ खण्डकाव्य (२०३९) घनश्याम कँडेलको पहिलो काव्य कृति हो । यस प्रबन्धकाव्यमा कविले देवयानी र कचको प्रेमलाई तथा तिनीहरू बीचको सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रेममा शत्रुता र मित्रता गौण हुने कुरा व्यक्त गर्दै दैत्य गुरु शुकाचार्यकी छोरी देवयानी र देवदूत कचको प्रेम प्रसङ्गबाट कथावस्तुको थालनी गरी कचले सञ्जीवनी विद्या प्राप्त गर्न देवयानीलाई माध्यम बनाएको र उसैका माध्यमबाट सञ्जीवनी विद्या प्राप्त गरी देवलोक प्रस्थान गरेको तथा देव दैत्य बीचको संघर्षमा देवताको विजय हासिल गर्ने माध्यम सञ्जीवनी विद्या भएको कुरा उल्लेख गरी यस खण्डकाव्यलाई रोचक बनाएका छन् । त्यस क्रममा कवि कँडेलले अङ्गीरसका रूपमा संभोग श्रृङ्गार र अङ्गीरसका रूपमा अद्भुत, भयानक, वीर रसहरूको प्रयोग गरेका छन् । अङ्गीरस संभोग श्रृङ्गार भएको र उक्त खण्डकाव्यमा विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावको प्रयोग पनि तपसिल अनुसार गरेका छन् । अङ्गीरस भन्नाले काव्यको आदिदेखि अन्त्यसम्म अटूटरूपमा प्रवाहित हुने रसलाई अङ्गीरस भनिन्छ (विश्वनाथ : सन्

१९७६)। उक्त काव्यमा रस सामग्रीका रूपमा भरतमुनिले प्रतिपादन गरेका विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रस निष्पत्ति हुन्छ (-भरतमुनि : २०५४) भन्ने मान्यतानुसारका रस सामग्रीको आधारमा अङ्गीरसको निरूपण गरिन्छ।

देवयानी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संभोग श्रृङ्गारसका रस सामग्रीमा विभाव अन्तर्गतको आलम्बन उद्दीपन विभाव, अनुभाव अन्तर्गत कायिक, वाचिक र मानसिक अनुभाव तथा व्यभिचारी वा सञ्चारी भाव अन्तर्गत ३३ प्रकारमा विभक्त निर्वेद, आवेग, दैत्य, श्रम, मद, जडता, उग्रता, मोह, विबोध स्वप्ना, अपस्मार, मरण, अलसता, अमर्ष, निद्रा, अवहित्था उत्सुकता, उन्माद, शङ्का, स्मृति, मति, व्याधि, सन्त्रास, लज्जा, हर्ष, असूया, धृति, चपलता, ग्लानि, चिन्ता र वितर्क मध्येलाई निम्नानुसारका उपशीर्षकमा प्रयुक्त गरिएको पुष्टि गरिन्छ।

प्रस्तुत लेख कवि घनश्याम कँडेलका देवयानी खण्ड काव्यमा कुन अङ्गीरसको प्रयोग गरिएको छ ? भन्ने समस्यामा केन्द्रित छ भने देवयानी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरसको निरूपण गर्नु नै लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। प्रस्तुत लेखमा सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन र व्याख्या तथा विश्लेषणत्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पौरस्त्य वाङ्मयको रससिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ।

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको वैधताका निमित्त आवश्यकता पर्ने पूर्वकार्य समीक्षालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ।

गोविन्दराज भट्टराईले देवयानी (२०३९) खण्डकाव्यको भूमिका खण्डमा देवयानीको कथा महाभारतबाट लिइएको हो भन्दै यसलाई पूर्वीय धर्म, दर्शन र पुराणका कथासँग जोडिएको एक अगम्य भण्डारको सानो अंश बताएका छन्। भीमसेन थापाले देवयानी (२०३९) खण्डकाव्यको भूमिका खण्डको प्रकाशकीय लेखमा घनश्याम कँडेलका काव्यप्रवृत्तिमाथि छोटो टिप्पणी गर्दै समसामयिक यथार्थलाई कलात्मक अभिव्यक्ति प्रदान गर्नसक्ने रसवादी कविका रूपमा उनको मूल्याङ्कन गरेका छन्। माधवप्रसाद घिमिरेले पच्चीस वर्षका खण्डकाव्य (२०३९) नामक पुस्तकको सम्पादकीय लेखमा घनश्याम कँडेलको व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै घनश्याम कँडेलका रचनामा कवितात्मकता प्रचुर मात्रामा पाइने र उनका कविताभिन्न मानवतावादी विचार सुस्पष्ट रूपमा देखा पर्ने बताएका छन्।

मोहनराज शर्माले केही अन्वेषण : केही विश्लेषण (२०४०) पुस्तकको भूमिका खण्डमा कवि तथा समालोचक घनश्याम कँडेलको समालोचकीय दृष्टिकोणका बारेमा टिप्पणी गरेका छन्। अर्का समालोचक वासुदेव त्रिपाठीले कँडेलको केही अन्वेषण : केही विश्लेषण (२०४०) कृतिको भूमिका खण्डमा २०२८ सालदेखि नै घनश्याम उपाध्यायका कृतिहरू विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित हुँदै आएको र धौलागिरी अञ्चलका 'भिल्का', 'मुनो', 'निर्भर' तथा काठमाण्डौँबाट प्रकाशित हुने 'रूपरेखा' पत्रिकाका माध्यमबाट उदीयमान समालोचकका रूपमा कँडेलको आगमन भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

केशवप्रसाद उपाध्यायले पाश्चात्य यथार्थवादी नाटक (२०४६) शीर्षक कृतिको भूमिका लेखनका क्रममा घनश्याम कविता र समालोचनाका दुवै फाँटमा सृजन र समीक्षणको सहज प्रतिभा भएका सशक्त

युवा हस्ताक्षरका रूपमा देखिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । माथिका पूर्वकार्य समीक्षालाई नियाल्दा रसवादी दृष्टिले देवयानी काव्यको अन्वेषण भएको देखिन्छ । तसर्थ उक्त रिक्तता पूर्ति गर्ने उद्देश्य यस लेखको रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा काव्यमा रसको उपयोग विषयलाई आधार मानी कँडेलको देवयानी खण्डकाव्यलाई छनोट गरी त्यसमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसको पहिचान गरी तिनको परिचय, प्रयोग प्रक्रिया सम्बन्धि वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसक्रममा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुबै प्रकृतिका ढाँचा एवम् आगमन, निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ । अङ्ग र अङ्गीरसको विश्लेषणका क्रममा सम्बद्ध विषयका पुस्तकबाट तथ्य ग्रहण गरी अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्राच्यवाङ्मयको रससिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ । त्यसक्रममा भरतमुनि, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ प्रभृति रसवादी आचार्यका रसनिष्पत्ति सम्बन्धि मान्यता र परिभाषालाई समेटि रसनिष्पत्तिसम्मको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

देवयानी प्रबन्धकाव्यको विश्लेषण

कवि घनश्याम कँडेलको पहिलो काव्य देवयानी (२०३९) को निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ

रचना सन्दर्भ

देवयानी खण्डकाव्य (२०३९) को रचना वि.सं. २०३८ मा भएको र प्रकाशन २०३९ मा भएको हो । यस काव्यको रचना सन्दर्भलाई हेर्दा कवि पूर्वीय साहित्यका विद्वान र पारिवारिक वातावरण पनि संस्कृतमय भएकाले उनका घरमा उनी सानै छँदादेखि सुनाइने पुराणका कथा एवं उनले अध्ययन गरेका पौराणिक कृतिले यस्ता ग्रन्थ रच्ने प्रेरणा दिएको कुरा कविले शोधार्थीसितको कुराकानीमा बताएका छन् । देवयानी र कचको प्रेमप्रसङ्ग तथा देवगुरु वृहस्पतिपुत्र कच र दैत्य गुरु शुक्राचार्य पुत्री देवयानी बीचको प्रेममय कथा श्रवण तथा परस्पर विरोधी व्यक्तिहरू पनि मायाममताले थाहै नपाई एक हुने रहेछन् भन्ने ठानी कविले उक्त कृतिको रचना गरेको पाइएको छ । त्यस्तै सन्जीवनी वुटीले मृत व्यक्ति पनि जीवित हुन्छ भन्ने कथानकबाट प्रेरित कचले कपट पूर्वक देवयानीलाई बनावटी मायामा पारी शुक्राचार्यबाट उक्त सन्जीवनी विद्धा फुत्काइ देवाताहरूलाई बचाउन भूमिका निर्वाह गरेकाले आफ्नो स्वार्थका निम्ति शत्रुसँग पनि मिल्नु पर्ने मान्यता कचको रहेको देखिन्छ । सोही मान्यतालाई कविले तात्कालीन समय सपेक्ष तुल्याउन उक्त काव्यको रचना गरेको देखिएको छ ।

संरचनागत स्वरूप

देवयानी खण्डकाव्यको संरचनालाई निम्नानुसारका शीर्षकद्वारा प्रष्ट पारिन्छ :

देवयानी खण्डकाव्यको बाह्य संरचना

प्रस्तुत खण्डकाव्यलाई स्रष्टा घनश्याम कँडेलले ७६ पृष्ठको आकारमा रचेका छन् । यो खण्डकाव्य जम्माजम्मी ६ वटा सर्गमा विभाजित छ । १६ अक्षरको १ पङ्क्ति र दुई पङ्क्तिको १ श्लोक हुने

अदुष्टुप छन्दका जम्मा ३०४ श्लोकमा यो काव्य बुनिएको छ । जसको पहिलो सर्गमा ४१ श्लोक दोस्रो सर्गमा २२ श्लोक तेस्रोमा ७५ श्लोक चौथोमा ४५ श्लोक पाँचौमा ३४ श्लोक र छैटौमा ८७ श्लोक रहेका छन् । आदि मध्य र अन्त्यको सरल संरचनामा संरचित यस काव्यमा सबैभन्दा बढी ८७ श्लोक र सबैभन्दा कम २२ श्लोकसम्मको सिर्जना गरी पात्र र कथावस्तुबीच ताललमेल मिलाउन खोजिएको देखिन्छ ।

आन्तरिक संरचना

देवयानी खण्डकाव्यको आन्तरिक संरचना : यस खण्डकाव्यको आन्तरिक संरचनालाई हेर्दा महाभारतको ययाति कै हुबहु कथावस्तु नभई कथावस्तुलाई दैत्यपक्षीय ढङ्ग ढाँचामा ढाली मौलिक कथावस्तु समेत समाविष्ट गरी हार्दिक प्रेमको राग र विरागलाई निष्कर्षमा पर्गेल्ने कार्य गरिएको पाइन्छ । यसको आन्तरिक संरचना सरल र सटिक प्रकृतिको देखिन्छ । जहाँ कचले संजीवनी विद्या प्राप्त गर्न दैत्य गुरु शुक्राचार्यको छोरी देवयानीलाई आफ्नो मायाको जालोमा पारी संजीवनी विद्या प्राप्त गरे पश्चात् उनलाई त्यागी स्वार्थी प्रवृत्ति समेत प्रकट गर्न खोजेको देखिन्छ ।

देवयानी खण्डकाव्यको भाषाशैली

भाषा हरेक साहित्यिक कृतिलाई अघि बढाउने वा उसको बनोट र बुनोटको कसीलाई हिडाउने र देखाउने माध्यम हो । शैलीले कुनै पनि कृतिको मौलिक स्वरूपलाई झल्काउँछ । प्रस्तुत देवयानी खण्डकाव्यको भाषा शैली सरल, सरस र माधुर्य अर्थात् मिठासयुक्त छ । कवि घनश्याम कँडेलले यस काव्यलाई कथानकमा बुनी अघि बढाउन आदि मध्य र अन्त्यको सरल संरचनामा शास्त्रीय अनुष्टुप छन्दको आद्यान्त प्रयोग गरी यस काव्यलाई श्रुति माधुर्य तुल्याएका छन् । सरल र सरस शब्दहरूको संयोजन गरी भाषिक सरलतामा यस काव्यलाई ढालेको देखिन्छ ।

पात्र वा चरित्र

देवयानी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पात्रको अन्वेषण गर्दा देवयानी, कच र शुक्राचार्य, लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति आसन्नता र आवद्धताका दृष्टिले यस काव्यमा समाविष्ट भएका छन् जसलाई नियाल्दा देवयानी यस काव्यकी प्रमुख पात्र वा मुख पात्र हुन् । जसको भूमिकामा यो काव्य आघन्त हिडेको छ । उनी लिङ्गका दृष्टिले स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख वा मुख्य पात्र, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र र आवद्धताका दृष्टिले बद्ध पात्र हुन् । कवि कँडेलले काव्यको नामकरण समेत काव्यकी प्रमुख नारी पात्र देवयानीका नामबाट गरेकाले उनको भूमिका मुख्य देखिन्छ भने उनी कवि घनश्याम कँडेलकी मुख पात्र समेत बनेकी छिन् ।

सीमित पात्रको प्रयोग भएको यस काव्यमा प्रमुख पुरुष पात्रका रूपमा कच पर्दछन् भने उनी पुरुष, प्रमुख पात्र, प्रतिकूल पात्र, मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् । त्यस्तै अर्का पुरुष पात्र शुक्राचार्य काव्यमा मुख्य नायिका देवयानीका पिताका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उनी पनि लैङ्गिक रूपमा पुरुष, कार्यका आधारमा सहायक, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल आसन्ताका आधारमा मञ्चीय पात्र र आवद्धताका दृष्टिले बद्ध पात्र हुन् । काव्यको कथावस्तु पौराणिक रूपमा देव पक्षीय र यस काव्यमा कवि मौलिकताका कारण दैत्य पक्षीय भएकाले मूल कथानक अनुसारको महाभारतीय आख्यानको आख्यानभन्दा बेग्लै

दिशामा बहेकाले सोही अनुरूप यस प्रकारको अनुकूलता र भूमिकामा पात्रहरूको मनोदशा अधि बढेको पाइन्छ। यसले काव्यले विशिष्ट मौलिक पहिचान, कविको महिमा र काव्यको स्थान उच्च राख्न भूमिका खेलेको देखिन्छ। त्यस्तै देवयानी गतिशील चरित्रका रूपमा देखिएकी छिन्। उनी प्रेममयी, सुकोमल नारी पात्रका रूपमा यस काव्यको मुख्य भूमिकामा छिन्। त्यसैगरी कच पनि गतिशील र जीवन चरित्रको पात्र हो। उसले चतुर्थाईले सञ्जीवनी विद्या प्राप्त गर्ने र आफ्नो अभियान सफल बनाउन चतुर अभिकर्ताको भूमिका निर्भाई यस काव्यको मुख्य नायकका रूपमा आफूलाई उभ्याएको छ।

परिवेश

देवयानी खण्डकाव्यको परिवेशलाई चियाउँदा यस खण्ड काव्यले पौराणिकताभित्रै आधुनिक नेपाली समाजको सामाजिक परिवेशलाई खलाएको देखिन्छ। काव्यमा प्रेमको सार्वभौमिकता र सार्वकालिकतालाई दर्शाउन दैत्य गुरु शुक्राचार्य पुत्री देवयानी र देवगुरु वृहस्पति पुत्र कचलाई मुख्य नायिका र नायकको भूमिकामा उभ्याई स्वर्गको कच दैत्यलोकमा पुगी देवयानीसँग स्वार्थी प्रेममा आवद्ध भई संजीवनी विद्या प्रप्त गरी स्वर्ग जान लागेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्नुले खण्डकाव्यको परिवेश दैत्यलोक र देवलोक दुवैतिर फैलन पुगेको देखिन्छ। यसमा खास गरी देवयानीको प्रेम र कचको आत्मीयताले नेपाली गाउँले परिवेशको भ्रमलको उद्घाटन गरेको देखिन्छ। त्यस्तै सामयिक परिवेशलाई हेर्दा करिब ३/४ वर्षको यामलाई यस खण्डकाव्यले सामयिक परिवेशका रूपमा बहन गरेको छ। तिनै ३/४ वर्ष भित्रका वसन्तदेखि शिशिरसम्मको सामयिक परिवेश यस काव्यले ओगटेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

भाव र विचार

देवयानी खण्डकाव्यको मुख्य विषय देवयानी र कचको प्रेम वा रति तथा संजीवनी विद्याले दैत्यवर्ग माथि देव वर्गको विजय हासिल गर्ने लक्ष्य नै यस प्रबन्ध काव्यका विचार वा भावका केन्द्रीय विषय बन्न पुगेका छन्। यिनै दुई पाटाबाट यस काव्यको वैचारिक पक्षलाई केलाउँदा कवि कँडेलले पौराणिक कालीन विषय सन्दर्भलाई फरक धारबाट विश्लेषण गरी प्रगतिवादी जीवन दृष्टि र आत्मिक प्रेमलाई एकाकार गरी प्रेमको अगाडि पत्थर पनि पग्लिन सक्ने विचार प्रकट गर्दै प्रेमको सार्वत्रिकता र सार्वकालिकलाई पौराणिक र आधुनिक समय सापेक्ष पुष्टि गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन्।

भाषाशैली

देवयानी खण्डकाव्यको भाषाशैली सरल र सरस छ। कवि कँडेल संस्कृत, नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र कानुनका समेत ज्ञाता भएकाले पूर्वीय, पश्चात्य र नेपाली साहित्यका काव्य मान्यतालाई आधार बनाई रचना गरिएको उक्त कृतिको भाषाशैली विम्बात्मक, आलङ्कारिक र उत्कृष्ट छ भने संवादात्मक र एकालापिय शैलीको प्रयोग गरिएको छ।

रस विधान

सर्वप्रथम रसलाई चिनाउन रसको परिचय र पीभाषा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। रस्यते असौ रसः जुनकुरा भोलिलो हुन्छ, जसलाई चाट्न चुस्न सकिन्छ त्यो नै रस हो। रस्यते आस्वाद्यते अनेन इति रसः अर्थात् जसलाई सरसतापूर्वक आस्वादन गर्न सकिन्छ, त्यसलाई रस भनिन्छ। साहित्यमा रसको अर्थ

हृदयात्मक वा सहृदयीमा उत्पन्न हुने भाव मानिन्छ । वैदिक कालदेखि नै प्रयोग प्रचलनमा ल्याइएको रस शब्दलाई वेदाङ्ग, पुराण, काव्यशास्त्रीय, आयुर्वेद र लोकजीवनमा रस शब्दको स्रोत बौद्धिक वाङ्मय भएको स्विकारिएको छ ।

रसको परिभाषा

प्राच्य वाङ्मयको जेठो विधा मानिने रसवादको प्रादुर्भाव भरतमुनिको नाट्यशास्त्रद्वारा भएको पाइन्छ । वात्स्यायनको कामसूत्र हुँदै भरतको नाट्यशास्त्रमा रसवादको उल्लेख गरिएपश्चात् रसवाद फस्टाएको देखिन्छ । वृहदारण्योपनिषद्मा प्राण नै अङ्ग(शरीर) को रस हो । भनिएको छ । (उपनिषद्कारः २०२५) । रस भनेको रति हो । प्रेम, राग, सम्वेग, समाप्ति रसका पर्याय हुन् । (वात्स्यायन : सन् १९६४) । शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर भयानक, वीभत्स, अद्भुत यी रसहरू नाटकमा मानिएका छन् । (भरतमुनि : नाट्यशास्त्र २०५०) ।

रसात्मक वाक्य काव्य हो । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा हृदयमा वासनात्मक भाव उत्पन्न भई स्थायीभाव पूर्ण परिपाक हुनुलाई रस भनिन्छ । (विश्वनाथ : सन् १९७६)

मथिका विभिन्न परिभाषाका आधारमा काव्य सरस हुनुपर्ने मान्यता प्रस्ट हुन्छ ।

प्रबन्ध काव्यमा अनेक रसहरूको प्रयोग हुने गर्दछ । यसले काव्यमा सरसता आस्वादन र भावमयता उत्पन्न गराउँछ । महाभारतीय मथिकलाई आधार बनाई लेखिएको यस 'देवयानी' प्रबन्ध काव्यमा रसको स्थिति के कस्तो छ भन्ने सम्बन्धी प्रस्तुत अध्ययनलाई अधि बढाइएको छ ।

प्रस्तुत प्रबन्ध काव्यमा शृङ्गार रस अङ्गी रसको रूपमा र अन्य निकट रहेका अद्भुत शृङ्गार, भयानक, शान्त, वीर जस्ता रसहरूको उपस्थिति पाइन्छ । आद्योपान्त प्रवाहित शृङ्गार रसको उपस्थितिले काव्यमा ओज थपेको देखिन्छ । महाभारतीय पौराणिक पात्र दैत्य गुरु शुक्राचार्य पुत्री देवयानी र देवगुरु वृहस्पति पुत्र कच यस काव्यमा प्रमुख स्त्री र पुरुष पात्रका रूपमा अथवा नायक नायिकाका रूपमा प्रयोग गरी यस काव्यको कथा उनीएको छ । यस काव्यको कथानकले सिर्जेका परिस्थितिलाई चिनाउन कविले मूलतः शृङ्गार, वीर, भयानक शान्त आदि रसभावको सन्दर्भानुकूल प्रयोग गरेका छन् । उक्त रसहरूलाई मूलतः अङ्गी र अङ्ग रस गरी दुई खण्डमा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा शृङ्गार रस नै अङ्गी रसका रूपमा रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शृङ्गार अङ्गी रसको विवेचना

अङ्गीरस भन्दा साथ प्रबन्धकाव्यको मूल कथ्यसँग जोडिएर आद्यन्त देखिने र थुप्रै स्थानमा परिपाक अवस्थामा देखिएका मुख्य रस भन्ने बुझिन्छ । प्रस्तुत देवयानी खण्डकाव्यमा प्रायः रसहरूको अभिव्यक्ति देख्न सकिन्छ तथापि मूल कथ्यसित जोडिएर देखा परेका देवयानी र कच मुख्य पात्र वा नायक नायिका र अन्य सहायक पात्र शुक्राचार्य तथा कवि प्रौढोक्तिको माध्यमबाट शृङ्गार भाव आद्योपान्त प्रवाहित भएकाले शृङ्गार अङ्गीरस बन्न पुगेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत प्रबन्धकाव्यको अङ्गीरस निरूपणका सन्दर्भमा भयानक, वीर, शान्त जस्ता रसहरूलाई नियाल्नु पर्ने देखिन्छ । देवयानी र कचका बीचको एकालापिय तथा सहभागितामूलक प्रेमप्रणय तथा

संजीवनी विद्या फुत्काउन देवगुरु वृहस्पति पुत्र कचले नाटकीय ढङ्गबाट देवयानीसित गरेको प्रेम प्रणयमय श्रृङ्गारिक वातावरण अर्थात् संभोग श्रृङ्गार युक्त सहभागितामूलक प्रणय सम्बन्ध तथा देवलोक जाँदा देवयानीलाई छोडी एकलै जाने कच र कचको गमन पश्चान् वियोगान्त अर्थात् विप्रलम्भ श्रृङ्गारिक प्रणय भावाम डुवेकी देवयानीको प्रेम राग र प्रणयले निम्त्याएको परिस्थितिबाट देवयानी र कच मुख्य पात्रबीच देखाइएको प्रेममय विषयवस्तुले श्रृङ्गार रस परिपक्व बनेको देखिन्छ ।

त्यसै श्रृङ्गार रसका परिपोषकका रूपमा वीर, शान्त, भयानक जस्ता रसहरू पनि परिपुरक भएर आएका छन् । कवि कँडेलले बहुल पात्रको प्रयोग नगरी केवल तिन पात्रको सीमित उपस्थितिमा कथानक विन्यास गर्ने निजत्वका कारण देवयानी र कच बीचको महाभारतीय पुराकथालाई आधार मानी पुनः सृजन गरिएको वा नवीन ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको कथानक विन्यासका कारण मुख्य पात्र देवयानी र कचमा पर्न गएको प्रणय सम्बन्धलाई मूल विषयवस्तु बनाई सिर्जिएको यस काव्यको कथानकमा आएका भिना सन्दर्भका वीर, भयानक, शान्त जस्ता रसहरूले काव्यले अङ्गी रसलाई परिपक्व अवस्थामा पुऱ्याउन सघाएका छन् ।

काव्यको कथावस्तु अनुकूल भई मुख्य घटना, पात्र, परिवेश र उद्देश्यसँग जोडिएर बारम्बार देखा पर्ने रसका रूपमा श्रृङ्गार रस मुख्य स्थानमा रहेकाले यस काव्यको अङ्गी रसका रूपमा श्रृङ्गार रस प्रयुक्त भएको देखिन्छ । प्रस्तुत काव्यको थालनीमै आफ्नो रूप सौन्दर्यको वर्णनमा देवयानीले व्यक्त गरेका श्रृङ्गारयुक्त वाणीबाट सुरु भएको कथा कथानकले क्रमशः अधि बढ्दै गएको आत्म रति कचको प्रवेशसँगै प्रेमप्रणयमा पक्रन पुगेको प्रसङ्गले प्रणय प्रेमको वास्तविक वासनाको उल्लेख गरिएकाले काव्यको सुरुवातमै रतिरागमा गमन भएकी देवयानीको प्रफुल्लित मनोभावले अर्थात् प्राप्त रतिभावले रतिभाव जागृत गराउन श्रृङ्गार रसोचित उद्गार यसरी व्यक्त गरेको छ :

स्नेह-माधुर्यले पूर्ण के अपूर्ण ममा छ र

कविकी कविता आफै म छु सर्वाङ्ग सुन्दर । (पृ. २७)

यहाँ देवयानीले आफु जवानी अवस्थामा पुगेको, यौवन चढेको महशुस गर्दै माया ममता पूर्ण हुने सबै कुरा मसँग छन् म कुनै कुरा ममा अपूर्ण छ कि भन्ने सोच्दैछु । किनकी कविकी कविता अथवा कविले लेख्ने कविता जस्तै म त सर्वाङ्ग सुन्दर छु भन्दै आत्मामा अर्थात् अन्तस्करणमा टुसाएको रतिभाव व्यक्त गरेकी छे । त्यसैले उक्त कथनमा आत्मरति आफूमा पलाउँदै र दुर्साउँदै गएको यौवन अवस्थाको वर्णन र कथनले रतिभाव जागृत भएको छ । म सर्वा सुन्दर छु, ममा के को कमी छ र भन्ने देवयानीको कथन कविकी कविता जस्तै कोमल, सरस र सर्वग्राह्य छु भन्ने कथनले यस काव्यको पहिलो खण्डबाटै अर्थात् काव्यको प्रारम्भमै रति स्थायी भाव प्रवाहित हुन पुग्दछ । जस्तै :

मेरो प्रफल्ल गालामा कसैले रङ्ग भर्दछ

मेरो सौन्दर्य देखेर गुलाव दङ्ग पर्दछ । (पृ. २८)

उक्त वर्णनमा आपूले यौवन प्राप्त भएकी महशुस गरेकी देवयानीले आफ्ना फक्रका गालामा कसैले रङ्ग भर्दछ अर्थात् मेरा यी पुष्ट गालामा कसैले चुम्बन गर्दछ किनकी मेरो सुन्दरताले गुलाबलाई पनि अचम्भित पारेको छ भन्दै आफ्नो रूप यौवनको आफै देवयानीले प्रशंसा गरेको प्रसङ्गले रति स्थायी

भाव जागृत हुन पुगेको देखिन्छ । तसर्थ यस प्रबन्धकाव्यको थालनीले श्रृङ्गार रसलाई अङ्गी रस बनाउन उपयुक्त परिवेश तयार पारेको देखिन्छ । यस काव्यमा देवयानीले आफू मातृपितृ वात्सल्य पाएर हुर्कदै यौवनावस्थामा पुगेपछि, जवानी र रूप परिवर्तनप्रति कौतुहलता जगाउँदै आफू सुन्दर भएकी र आफ्नो सुन्दरता चाख्न कोही आउँदैंछ भन्ने आत्मबोध अर्थात् श्रृङ्गार रसको स्थायी भाव रतिभाव व्यक्त गराउने देवयानीको रूपलावण्य बोध र रतिभाव बोधको एकालपले रति स्थायी भावलाई जागृत गराएको छ । देवयानीको आफ्नो रूपसौन्दर्य देखेर गुलाब पनि दङ्ग पर्दछ भन्ने कथनबाट रतिभाव थप स्पष्टिको प्रसङ्ग उद्दीप्त भएको देखिन्छ । यसैको निरन्तरता सम्बन्धी थप पुष्टि हुने अर्को प्रसङ्ग हेरौं :

अब दोधारमा धेरै खुम्चिएर म बस्दिन
कलिला कामनालाई निमोठेर म मर्दिन । (पृ. ३२)
भल्कियो पहिलोपल्ट भलक्क जबरूपत्यो
ऊ मेरा नेत्रमा मानू सधैंका लागि नै बस्यो । (पृ. ३२)

म अब दोधारमा परेर बाँच्न सक्दिन न त खुम्चिएर नै बस्न सक्छु । आफ्ना कलिला मनोकामनालाई वा चाहनालाई पनि निमोठेर मर्दिन म भन्ने देवयानीको कथनबाट उनमा टुसाएको रतिभाव उद्दीप्त भएको देखिन्छ । त्यसकै निरन्तरता स्वरूप पहिलो पल्ट कचको रूप भलक्क भल्ल्केको देखेपछि ऊ सट्टाका निमित्त आफ्ना आँखामा वा मनमा बस्यो भन्ने कथनबाट रतिभाव उद्दीप्त भएको थप पुष्टि हुन्छ । काव्यको कथानक थप विकसित हुँदै जाँदा देवयानी आफूभित्रको जागृत रतिभावलाई यसरी व्यक्त गर्दछिन् :

यो बन्ध्या भूमिले पार प्रेमको दृढ पौरुष
टुसाउँथे यहाँ लाखौं सृजनाका नवाङ्कुर । (पृ. ४६)

उक्त प्रसङ्गमा देवयानीले प्रेम पाएपछि अर्थात् प्रेरस पाएपछि बाँफो भूमि पनि लाखौं नयाँ पालुवा, आँकुरा टुसाएर सृजनशील बन्न सक्छ अर्थात् रति सुखको प्रवतीक पुसंत्व स्त्री रजले पाएपछि सृजनाको मुहान नै फुट्न सक्छ भन्ने रति स्थायी भावको परिपाक अवस्थाको देवयानीको कथनले उक्त प्रसङ्गमा रति स्थायी भाव जागृत भई श्रृङ्गार रस रूपमा परिणत भएको कुरा प्रष्टिन्छ । त्यस्तै रति स्थायी भाव र श्रृङ्गार अङ्गीरस पुष्टि गर्ने पुनः अर्को प्रसङ्ग हेरौं :

अपार प्रेमको शक्ति कचको कार्य सिद्धि हो
प्रेमका जलले पाए थियो पाहु नसक्नु जो । (पृ. ५०)
लड्दै लहरका साथ छु बस्दै म प्रवासमा
पुगुंला कुन बेला त्यो प्राप्तिको म किनारमा । (पृ. ५१)

उक्त उद्यतांशमा कचमा जुन प्रेमको पारपाउन कठिन प्रेम शक्ति छ त्यो नै उसको कार्य सिद्धि हो र पाउनै नसकिने सञ्जीवनी विद्या प्रेमका बललले मात्र उनले पाए भन्दै देवयानीले कचको कामवासना सिद्ध गर्ने र विपरित लिङ्गीलाई आफ्नो मायाजालमा पार्न सक्ने शक्ति कचमा रहेकाले नै उनले त्यस शक्तिको प्रयोग आफूमाथि प्रयोग गरी कसैले पनि पाउन नसक्ने सञ्जीवनी विद्या उनले प्राप्त गरेको कुरा उल्लेख गरेको प्रसङ्गले रति स्थायी भाव भएको श्रृङ्गार रस परिपक्व बनेको वा परिपाक भएको कुरा

अभिव्यक्त गरेको प्रसङ्गले देवयानी प्रबन्ध काव्य रति स्थायी भाव भएको श्रृङ्गार रस परिपाक भएको काव्य भएको कुरा प्रष्टिन्छ । त्यस्तै आफू पनि कचमा रहेको पुसत्व अभै कहिले प्राप्त गरी यस अवस्थाबाट अर्थात् अतृप्त वासनाबाट कहिले तृप्त भई मुक्ति पाउँला भनी त्यो चरम सुख प्राप्त गर्ने बाटो हेरे बसेकी छु भन्ने देवयानीको कथनले स्थायी भाव रति जागृत भई श्रृङ्गार रस परिपाक भएको कुरा थप प्रष्ट हुन आएकाले आद्योपान्त देवयानी प्रबन्ध (खण्ड) काव्यमा अङ्गीरस श्रृङ्गार अभिव्यक्त भएको कुरा थप पुष्टिएको देखिन्छ ।

अङ्ग रसहरू

देवयानी पौराणिक प्रबन्ध काव्यमा वीर, शान्त, भयानक, अद्भुतजस्ता रसहरू अङ्ग रसका रूपमा स्वल्पावस्थामा देखा परेका छन् । रस रूपमा परिणत भई आश्वादीय बनेका ती रसहरूका उदाहरणहरूलाई विभावादि सामग्रीका रूपमा चिनाउन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

अद्भुत रस

यस प्रबन्ध काव्यको अङ्गीरस श्रृङ्गार भएकोले त्यससँग अविरोधी रसका रूपमा अद्भुत रस आएको छ । यस काव्यको पहिलो सर्गमा देवयानीको एकालापका रूपमा आफ्नै सौन्दर्यबाट विस्मित भएको अवस्था नै मुख्य आधार भएर आएको अद्भुत रसले मुख्य आधार र विषयवस्तु बनाएको प्रसङ्गले कथावस्तुलाई क्रमिक रूपमा उत्कर्षर्चतिर डोऱ्याउने त्रममा यो रस प्रवाहित भएको देखिन्छ । यस पौराणिक काव्यमा प्रकरणगत रूपमा नभई केवल प्रसङ्गगत रूपमा मात्र कताकति अद्भुत रसको प्रयोग भएको पाइन्छ जसले श्रृङ्गार अङ्गी रसलाई परिपक्व बनाउन भूमिका खेलेको छ । यस काव्यको प्रारम्भमै देवयानीले आफ्नो रूप सौन्दर्यको आत्मानुभूतिले आश्चर्यै भाव प्रकट गर्दा अद्भुत रस परिपाक

बन्न पुगेको छ । हेरौं :

के को सङ्केत हो यस्तो छातीभिन्न कता-कता

के गर्नु कसरी आयो यो अनिर्वचनीयता । (पृ. २९)

उक्त प्रसङ्गमा आलम्बन विभावका रूपमा नायिका स्वयम् र नायिकाको रूपलावण्य देखिन्छ । उद्दीपनका रूपमा छातीभिन्न उथुलपुथल हुनु वा उथलपुथल ल्याउने परिवेश उद्दीपनविभाव हो त्यस्तै अनुभावका रूपमा मनमा खुलुदुली, उकुसमुकुस लाग्नु के गरौं र कसो गरौं हुनु अनुभाव हुन् भने व्यभिचारी भावका रूपमा उत्सुकता वा औत्सुक्य, श्रम, उग्रता, मोह आदि र स्थायीभाव विस्मयलाई जागृत तुल्याउनु वा विस्मय वा आश्चर्य जाग्नु अचम्म मान्नु हुन् । यिनै भावले स्थायी भवि विस्मय वा आश्चर्यलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याउँदा अद्भुत रस अङ्ग रसका रूपमा परिणत भई अद्भुत रस निष्पत्ति भएको छ । काव्यको मुख्य रस श्रृङ्गारलाई परिपक्व बनाउन अद्भुतले सघाएको देखिन्छ । त्यस्तै अर्को प्रसङ्ग हेरौं :

किन चञ्चल बन्दैछ मनको ताल निश्चल

किन आज नसामाभै मछु ढल्मल ढल्मल । (पृ. २९)

उक्त प्रसङ्गमा आलम्बन विभावमा विषयलम्बन अचम्म लाग्दो रूप सौन्दर्यको वातावरण आश्रयालम्बन नायिका देवयानी, उद्दीपन विभावका रूपमा आश्चर्य लाग्दो शारीरिक र मानसिक परिवर्तन

हो भने अनुभावका रूपमा मनको ताल निश्चल भएको महशुस हुनु, आफै ढल्मल टल्मल हुनु आदि, सञ्चारी वा व्यभिचारी भावका रूपमा औत्सुक्य, उन्माद, चिन्ता, निर्वेद, आवेग आदि र यिनै भावहरूले विस्मय स्थायी भावलाई जागृत तुल्याएर स्थायी भाव अद्भुत रस रूपमा परिणत भई रस परिपाक भएको छ । त्यस्तै अर्को प्रसङ्ग पनि निम्नानुसार प्रस्तुत भएको छ :

किन हो व्यग्रता यस्तो किन बढ्दैछ, धड्कन

आफ्नै आवाजमा आफै किन लागें म भस्कन । (पृ. २९)

आफ्नै श्लोकमा पनि आलम्बन विभावका रूपमा व्यग्रता र धड्कन बढ्नु विषयालम्बन, नायिका आश्रयालम्बन, आश्चर्ययुक्त रोमाञ्चित परिवेश उद्दीपन अर्थात् अनौठो रूप सौन्दर्यको कौतुहलता उद्दीपन विभाव अनुभावका रूपमा मुटुको धड्कन बढ्नु, मन व्यग्र हुनु, आफ्नो आवाज आफैलाई विचित्रलागु आदि र व्यभिचारी वा सञ्चारी भावमा औत्सुक्य, आवेग, दैन्य, श्रम, मद, मोह, विवोध आदि जागृत भई स्थायी भाव विस्मय परिपाक भएको छ त्यसैले यहाँ अद्भुत रसको उपस्थिति र प्राकट्य उचित ढङ्गले भएको छ । यसरी कवि कँडेलले देवयानीको र कचको माध्यमबाट यस काव्यमा अङ्गी रस अद्भुतलाई पनि उत्कृष्टता साथ स्थान दिई परिपाक तुल्याएका छन् ।

यसरी कवि घनश्याम कँडेलको पौराणिक काव्य देवयानीमा अङ्ग रसका रूपमा अद्भुत रस समाहित भई अङ्गी रस श्रृङ्गारलाई सघाई सहधर्मी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

वीर अङ्गरस

प्रस्तुत काव्यको अङ्गी रससित अविरोध सम्बन्ध रहने रसका रूपमा वीर रस आएको छ । य काव्यको विभिन्न प्रकरणमा भुल्का भल्कीका रूपमा देखिएका वीर रसले काव्यको अङ्गी रस श्रृङ्गारलाई परिपाक तुल्याउन सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । वीरका प्रकारमा आचार्य भरतले युद्धवीर, दानवीर, दयावीर धर्मवीर जस्ता वीरको बारेमा नाट्यशास्त्र उल्लेख गरेका छन् (भरतमुनि, २०५४, पृ. ११७) । आचार्य विश्वनाथले साहित्य दर्पणमा दानवीर, दयावीर, धर्मवीर र युद्धवीर गरी चार प्रकारका वीरको चर्चा गरेका छन् । (विश्वनाथ : सन् १९७६)

यस देवयानी प्रबन्धकाव्यमा भने कवि कँडेलले श्रृङ्गार अङ्गी रसलाई पोषण गर्नका निम्ति श्रृङ्गारकै वर्णनमा वीर रसलाई अङ्ग रसका रूपमा व्यक्त गरेका छन् । यस देवयानी प्रबन्ध काव्यमा प्रबन्धको मूल कथासँग जोडिएर आद्यन्त देखिने श्रृङ्गार अङ्गी रसको सहयोगीका रूपमा अर्थात् अङ्ग रसका रूपमा आएको वीर रसले मूल अङ्ग रसलाई सघाएको पाइन्छ । अर्थात् अङ्ग रसका रूपमा रही उपकार गरेको पाइन्छ ।

मभिन्न छ नयाँ जोश उत्साह सुरभिन्नको

मैले छ स्वर्गमा सार्नु जीवनौषध् दैत्यको । (पृ. ३४)

उक्त प्रसङ्गमा कविका मुखपात्र र यस काव्यका मुख्य नायक कचले आफूभिन्न नयाँ जोस जाँगर र उत्साह भएको तथा देवताभिन्नको उत्साह आफूभिन्न भएको उल्लेख गर्दै दैत्यको जीवनौषधी स्वर्गमा सार्ने अठोट व्यक्त गरेका छन् । यस श्लोकमा आलम्बन विभावका रूपमा कचआलम्बन विभाव, सुरभिन्नको

उत्साह र आफूभित्रको जोश वीरत्वका रूपमा आएकाले आलम्बनमा नायक र दैत्य पक्ष (अप्रत्यक्ष) रूपमा व्यक्त भएका मा कविका मुखपात्र र यस काव्यका मुख्य नायक कचले आफूभित्र नयाँ जोस जाँगर र उत्साह भएको तथा देवताभित्रको उत्साह आफूभित्र भएको उल्लेख गर्दै दैत्यको जीवनोपधी स्वर्गमा सार्ने अठोट व्यक्त गरेका छन् । यस श्लोकमा आलम्बन विभावका रूपमा कचआलम्बन विभाव, सुरभित्रको उत्साह र आफूभित्रको जोश वीरत्वका रूपमा आएकाले आलम्बनमा नायक र दैत्य पक्ष (अप्रत्यक्ष) रूपमा व्यक्त भएका छन् । उद्दीपन विभाव भन्नाले घटनाका विषयवस्तु अनुसार काव्यमा प्रयुक्त भए पात्रको मनोदृश्य उद्दीपन विभाव हो । अनुभावका रूपमा नायकको मनमा उत्पन्न विचार अभिव्यक्त भएका छन् । त्यस्तै मर्त्यको औषधी स्वर्गमा सार्ने अनुभव, आदि अनुभाव हुन् । व्यभिचारी वा सञ्चारी भावका रूपमा निर्वेद, आवेग, श्रम, विर्तक, स्मृति, दैत्य भाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ अर्थात् जागृत भएका छन् । त्यसरी जागृत अवस्थामा आएका उक्त विभाव अनुभाव र व्यभिचारी भावको मेलबाट उत्साह स्थायी भाव जागृत भई रस रूपमा परिणत हुँदा वीर रस परिपाक भएको छ ।

तिनैलाई समातेर यो नदी पार पुग्छु म

जे जे पछि परोस् विघ्न फर्किन्न वीचबाट म । (पृ. ३७)

उक्त प्रसङ्गमा आलम्बन विभाव कच र दैत्यलोक, उद्दीपन विभाव सञ्जीवनी ल्याउन स्वर्गबाट दैत्यलोकको लागि प्रस्थान गर्दाको कचको गर्वयुक्त वाणी, कठिन दैत्यलोक उद्दीपन विभाव हुन् । त्यस्तै अनुभावका रूपमा दैत्यलोक जानुपर्दाको चुनौतिको अनुभव अर्थात् अनुमान, जस्तोसुकै कठिन चुनौतिको पनि सामना गर्न तयार हुनु आदि अनुभावहुन भने व्यभिचारी वा सञ्चारी भावका रूपमा निर्वेद, आवेग, दैत्य, उग्रता, उत्सुकता, उन्माद, शङ्का, मति आदि भाव जागृत भएका छन् । यसरी जागृत भएका भावले स्थायी भावलाई जागृत गराई अर्थात् उत्साह स्थायी भावलाई जागृत गराई रस रूपमा परिणत गरी वीर रस परिपाक भएको छ । यसलाई अभै थप प्रष्ट्याउन हेरौ अर्को प्रसङ्ग :

सूर्य रश्मी समेटेर शक्ति भण्डार भर्दछौ ।

निचोरी चन्द्रमालाई सुधा धारा बगाउँछौ । (पृ. ४०)

उक्त उदाहरणमा कचलाई सञ्जीवनी विद्या दिनुपर्छ भनी सम्झाउने देवयानीलाई उनका पिता रिसले चुर भई हामी आफ्ना पूर्खालाई बचाउनका लागि आफ्नो यो अमर बुटीलाई सँगालेर राख्छौ दिन्नौ कसैलाई । देवता धूर्त हुन्छन् छोरी उनै धूर्त वृहस्पति पुत्र कचलाई यहाँ आउनै दिनु हुन्न र सञ्जीवनी विद्या त भनै दिनुहुन्न भन्दै उसै विद्याबाट आफूहरूले सूर्यका किरण वा ऊर्जा सेमेटी शक्ति सञ्चय गर्ने, चन्द्रमालाई निचोरेर अमृतको धारा बगाउने बलिया हामी किन देवतालाई सञ्जीवनी विद्या दिन्छौ र भन्दै गर्वयुक्त वाणीले हुड्कार गर्दै कचलाई पनि बस्न दिने सञ्जीवनी विद्या पनि नदिने गर्वयुक्त वाणी व्यक्त गर्दछन् । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा नायक कच, विषयालम्बन (अप्रत्यक्ष) दैत्य गुरु शुक्राचार्य आश्रयालम्बन विभावका रूपमा आएका छन् । त्यस्तै उद्दीपन विभावका रूपमा कचलाई बन्न दिने र सञ्जीवनी विद्या दिने देवयानीको प्रस्ताव, सञ्जीवनी विद्या आदि उद्दीपन विभाव हुन् । अनुभावका रूपमा सूर्यका रश्मि बटुलेर शक्ति भण्डारण गर्ने, चन्द्रमालाई निचोरेर अमृत बसाउने जस्ता शुक्राचार्यका योजना र हुड्कार आदि अनुभाव हुन् भने व्यभिचारी वा सञ्चारी भावमा गर्व, आवेग, उत्सुकता, चिन्ता, शङ्का रस रूपमा परिणत गरी वीर रस परिपाक भएको छ । यसरी उक्त प्रसङ्गहरू मार्फत् यस काव्यमा भएको

वीर सरको उपस्थिति र परिपाकको अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको छ । अब यसै प्रसङ्गका साथै उक्त काव्यमा प्रयुक्त अर्को अङ्ग रसलाई विश्लेषण गरौं :

भयानक अङ्ग रस

भय वा डर त्रास स्थायी भाव हुने रस नै भयानक रस हो (भरतमुनि, २०५४) । यस काव्यमा प्रयुक्त भयानक रसले पनि अविरोधी रूपमै श्रृङ्गार रसलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याई परिपोषण गर्नका निम्ति भूमिका खेलेको देखिन्छ । भय नामक स्थायी भाव भयङ्कर डर लाग्दा वस्तुको उपस्थितिबाट उत्पन्न हुन्छ । आँधी आदिबाट उत्पन्न त्रास र अन्यार्थबाट भय उत्पन्न हुन्छ (ढुङ्गाना, २०६८, पृ.५२) ।

यसरी भय स्थायी भाव हुने रसलाई भयानक भनिने कुरा माथिको कथनबाट पुष्टि हुन्छ । यस काव्यमा भयानक रसको अत्यधिक प्रयोग नपाइए तापनि यदाकदा छिटफुट रूपमा मात्र यसको प्रयोग प्रस्तुत काव्यमा भएकोले अङ्ग रस स्विकारी विश्लेषण गरिएको छ । एउटा प्रसङ्ग हेरौं :

लाग्दथ्यो नहराऊँ यो घोर जङ्गल भित्र म
दैत्य व्याघ्रहरूबाट थियो सन्त्रस्त यो मन । (पृ. ६४)

उक्त प्रसङ्गमा स्वर्गबाट सञ्जीवनी विद्या ल्याउन दैत्य गुरु शुक्राचार्य कहाँ जाँदै गरेका देवगुरु बृहस्पति पुत्र कच देवयानीसित भेट भएपछि देवयानीलाई मायाजालको मोहमा पारी उनीसितै दैत्यलोक गएपश्चात् देवयानीसित संवादका क्रममा भन्दछन् : म यो घनघोर जङ्गलमा नहराऊँ जस्तो लाग्थ्यो । दैत्य र बाघको आक्रमणमा परिन्छ कि भनेर मेरो मन भयभित थियो । उक्त कथनमा बाघ दैत्य जङ्गल विषयालम्बन, कच आश्रयालम्बन, विभावका रूपमा, भयग्रस्त मन, बाघको र दैत्यको हुड्कार र गर्जन (अप्रत्यक्ष) आदि उद्दीपन विभाव, कच डराउनु, जङ्गल, बाघ र दैत्यले फम्टेलानकि भनेर आत्तिनु र भयभित र त्रसित हुनु अनुभाव, व्यभिचारी वा सञ्चारी भावका रूपमा जडता, उग्रता, दैन्य, मोह, आदि जागृत भएर स्थायी भाव भय, डरलाई जागृत तुल्याएका छन् भने उपर्युक्त सम्पूर्ण विभावादिका संयोजनबाट भयानक रस परिपाक भएको छ । त्यस्तै यस काव्यमा भयानक रसकै अर्को एक प्रसङ्ग हेरौं :

चिन्ताका छन् अझै रेखा पिताका अनुहारमा
अझै ती सँगिनी गर्छन् शङ्का मेरो भविष्यमा । (पृ. ५१)

उक्त प्रसङ्गमा आलम्बन विभावका रूपमा देव दानवको असम्बन्ध (अप्रत्यक्ष) उद्दीपन विभावका रूपमा देवयानीका पिताको भयग्रस्त चिन्ता कतै कचले देवयानीलाई लैजाने त हैन भन्ने डर, अनुभावका रूपमा पिताका अनुहारको चिन्ताका रेखा, सँगिनीको भविष्य प्रतिको आङ्का वा संशय आदि अनुभाव चिन्ता, वितर्क, उत्सुकता, ग्लान्ति, दैन्य, आवेग, निर्वेद आदि व्यभिचारी भाव जागृत भई भय स्थायी भाव रसरूपमा परिणत गर्नुले भयानक रस परिपाक भएको छ । हेरौं अर्को उदाहरण :

हाम्रो यो भूमि खोसिन्छ मासिन्छ जाति यो पनि
शिरमा शत्रुले टेक्ला पुग्नेछौं पैतला मुनि । (पृ. ४०)

उक्त उदाहरणमा आलम्बन विभावका रूपमा दैत्यहरू (शुक्राचार्य) र कच, उद्दीपन विभावका रूपमा शत्रुको डरलाग्दो (अप्रस्तुत) उपस्थिति र व्यवहार, अनुभावका रूपमा भूमि खोसिनु, जाति मासिनु, शत्रुले शिरमा टेक्नु र पैतलामुनि पुग्नु आदि (प्रतिकल्पना) हुन् भने व्यभिचारी भावका रूपमा शङ्का, वितर्क, ग्लानि, चिन्ता, आवेग, उत्सुकता आदि जागृत भई भयानक रसको परिपाक भएको छ ।

यसरी घनश्याम कँडेलद्वारा रचित देवयानी खण्डकाव्यमा सीमित मात्रामा भयानक रसको प्रयोग भएको छ । यसरी यो काव्य लघु आयामको भए तापनि रस विधानका दृष्टिले उत्कृष्ट, सरस र सरल, माधुर्यपूर्ण देखिन्छ ।

निष्कर्ष

कवि घनश्याम कँडेलद्वारा रचित देवयानी खण्डकाव्य वि.सं.२०३९ सालमा प्रकाशित पौराणिक प्रबन्ध काव्य हो । उक्तकाव्यमा कविले महाभारतीय मिथकलाई विषयवस्तु बनाई सरसता प्रदान गरेका छन् । उक्त काव्यमा पौरस्त्य वाङ्मयको रस विधालाई के कसरी प्रयोग गरिएको छ र रसविधान गर्दा अङ्गी तथा अङ्ग रसलाई कसरी परिपाक अवस्थामा पुऱ्याइएको छ भनी रसवादी दृष्टिले केलाउने कार्य गरिएको छ । त्यस क्रममा रससामग्रीको विश्लेषण, विभाव, अनुभाव, व्यभिचारीभावको सामान्य विश्लेषण गरी मूलतः रसविधानको पाटोलाई नै बढी जोड दिई अङ्गी र अङ्गरसको विवेचना गरी अङ्गीरसको निरूपण गरिएको छ । अन्त्यमा घनश्याम कँडेलको देवयानी खण्डकाव्यमा शृङ्गार रसको उचित प्रयोग गरी रसविधान गरिएकाले अङ्गीरसको निरूपण गरी देवयानी खण्डकाव्य सरस काव्य भएको र कवि घनश्याम कँडेल रससचेत कवि भएको निष्कर्ष निकालिन्छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख पढी उपयुक्त सुभावाव दिनुहुने विज्ञज्यूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उपनिषद्कार. (२०२५). *वृहदारण्यकोपनिषद्*. (चौ. संस्क.). मोतीलाल जलान ।
 उपनिषद्कार. (२०५९). *तैत्तिरीयोपनिषद्*. (पाँ. संस्क.). चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
 कँडेल घनश्याम. (२०३९) 'देवयानी' *खण्डकाव्य*. सावित्रा राजभण्डारी ।
 जगन्नाथ. (सन् २००३). *रसगंगाधर*. चौखम्बाविद्याभवन ।
 जयदेव. (२०२५). *चन्द्रालोक*. चौखम्बा संस्कृत सिसरज ।
 दण्डी. (२०१५). *काव्यादर्श*. चौखम्बा विद्याभवन ।
 भट्टरुद्र. (सन् १९७४). *शृंगारतिलक*. नेसनल पब्लिसिं हाउस ।
 भरत. (२०५४). *नाट्यशास्त्रम्*. कृष्ण अकादमी ।
 भामह. (२०५९). *काव्यालंकार*. (ते. संस्क.). चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
 मम्मट. (सन् १९८२). *काव्यप्रकाश*. (छै. संस्क.). चौखम्बा विद्याभवन ।
 मिश्र, रामचन्द्र. (सन् १९७९). *संस्कृत साहित्येतिहास*. (चौ. संस्क.). चौखम्बा विद्याभवन ।
 रामचन्द्र, गुणचन्द्र. (सन् १९७४). *नाट्यदर्पण*. नेसनल पब्लिसिं, हाउस ।
 रुद्रट. (२०११). *काव्यालंकार*. आत्माराम एण्ड सन्स ।
 वात्स्याया. (सन् १९६४). *कामसूत्र*. चौखम्बा संस्कृत सिरजि अफिस ।
 विश्वनाथ. (सन् १९७६). *साहित्यदर्पण*. (न. संस्क.). चौखम्बा विद्याभवन ।
 विश्वनाथ. (सन् १९७७), *साहित्यदर्पण*. (न. संस्क.). मोतीलाल बनारसी दास ।